

East African Journal of Swahili Studies

eajss.eanso.org

Volume 5, Issue 1, 2022

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>

EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Uchanganuzi wa Kimofosintaksia wa Viangami katika Lugha ya Kiswahili.

Naomi Ndumba Kimonye & Dkt. Leonard Chacha Mwita, PhD¹

¹ Chuo Kikuu cha Kenyatta, S.L.P 43844 – 00100, Nairobi, Kenya.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0526-7068>; Barua pepe ya mawasiliano: naomikimonye33@gmail.com

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/jammk.5.1.519>

Tarehe ya IKISIRI

Uchapishaji:

04 Januari 2022

Istilahi Muhimu:

*Isimu,
Kiambishi,
Kiangami,
Mofosintaksia,
Maumboshindani,
Neno kuu,
Umboghafi,
Umbotokeo,
Umajumui,
Upangiliaji.*

Dhamira ya makala haya ni kuonyesha sheria zinazozingatwa wakati wa kuambisha viangami katika lugha ya Kiswahili. Viangami ni mofimu zinazojisimamia kisintaksia lakini kifonolojia ni tegemezi. Uchunguzi huu umeongozwa na nadharia Boreshaji. Kwa mujibu wa Nadharia Boreshaji, lugha yoyote ile ulimwenguni ina maumbo ya ndani na maumbo ya nje (Prince na Smolensky, 1993). Maumbo haya hutumika kuzalisha maumbo tokeo tofauti. Umbo la nje hutokea baada ya umbo la ndani kubadilishwa. Data iliyotumika katika utafiti huu ilipatikana maktabani. Vitabu mbalimbali vya kisarufi na isimu vilitumika. Usampulishaji wa kimakusudi ulitumika. Vitabu vilivyochapishwa kwa lugha ya Kiswahili viliteuliwa kimakusudi. Vitabu hivi ni pamoja na riwaya, tamthilia, mashairi na vitabu vya kiada. Data ilikusanywa kwa mbinu ya kusoma na kunukuu. Matokeo ya utafiti yaliwasilishwa kwa njia ya maelezo na majedwali. Baada ya utafiti, imebainika kuwa shughuli ya kuambisha vipashio vya kisarufi hufanywa kwa uangalifu mkubwa sana. Data iliyopatikana inaweka wazi uambishaji wa viangami katika lugha ya Kiswahili. Utafiti huu utawafaa walimu, wanafunzi na wataalamu wa isimu. Pia waandishi wa kazi za isimu na fasihi watafaidika.

APA CITATION

Kimonye, N. N. & L. C. Mwita. (2022). Uchanganuzi wa Kimofosintaksia wa Viangami katika Lugha ya Kiswahili. *East African Journal of Swahili Studies*, 5(1), 01-11. <https://doi.org/10.37284/jammk.5.1.519>.

CHICAGO CITATION

Kimonye, Naomi Ndumba & Leonard Chacha Mwita. 2022. "Uchanganuzi wa Kimofosintaksia wa Viangami katika Lugha ya Kiswahili". *East African Journal of Swahili Studies* 5 (1), 01-11. <https://doi.org/10.37284/jammk.5.1.519>.

HARVARD CITATION

Kimonye, N. N. & L. C. Mwita (2022) "Uchanganuzi wa Kimofosintaksia wa Viangami katika Lugha ya Kiswahili", *East African Journal of Swahili Studies*, 5(1), pp. 01-11. doi: 10.37284/jammk.5.1.519.

IEEE CITATION

N. N. Kimonye & L. C. Mwita, "Uchanganuzi wa Kimofosintaksia wa Viangami katika Lugha ya Kiswahili", *EAJSS*, vol. 5, no. 1, pp. 01-11, Jan. 2022.

MLA CITATION

Kimonye, Naomi Ndumba & Leonard Chacha Mwita. "Uchanganuzi wa Kimofosintaksia wa Viangami katika Lugha ya Kiswahili". *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 5, no. 1, Jan. 2021, pp. 01-11, doi:10.37284/jammk.5.1.519.

UTANGULIZI

Isimu inayo matawi mbalimbali kama vile mofolojia, fonolojia, semantiki na sintaksia. Mofolojia hushughulikia uchambuzi wa kanuni na mifumo inayohusu upangaji wa mofimu mbalimbali ili kuunda maneno yenye maana. Kwa mujibu wa Mgullu (2001), mofolojia ya Kiswahili imejengwa katika matawi mawili. Kuna tawi la minyambuliko ya maneno na mofolojia ya uundaji wa maneno. Mofolojia ya minyambuliko inahusu kupachikwa vipashio kwenye mzizi wa neno ili kuzalisha maneno yenye maana mbalimbali. Mofolojia ya uundaji wa maneno hushughulikia namna ya kuunda maneno mapya kwa kuongezea viambishi kwenye mzizi. Katika makala hii mambo kadha yalishughulikiwa yakiwemo, ufafanuzi wa dhana ya viangami, sheria zinazoongoza uambishaji wa viangami, misingi yanadharia ya umbo upeo, maumbo ya viangami na hatimaye uainishaji wa viangami.

UFAFANUZI WA VIANGAMI

Viangami hupatikana katika lugha nyingi ulimwenguni. Kwa mujibu wa Spencer na Luis (2012), kiangami ni kipengele ambacho katika sentensi huchukuliwa kama neno huru kimofolojia nakifonolojia. Kwa mujibu wa Alotaiby na wenzake (2010), kiangami ni kipashio cha isimu kinachotamkwa na kuandikwa kama kiambishi lakini kinajisimamia kisarufi. Katika maelezo ya Spencer na Luis (2012), kiangami kinaundwa kwa maneno mawili au zaidi, hata kama kinatamkwa kama neno moja. Hili ni neno ambalo kifonolojia huambatishwa kwa neno lingine lililo huru. Kiangami huonekana kama kiambishi cha neno kuuna huambishwa kwa neno kuu lililokaribu.

Anderson (2010) anaeleza kiangami kama wazo la kimapokeo la kisarufi. Kwa maelezo yake, kiangami ni neno refu ambalo kilafudhi au kimatamshi si huru ila linategemea neno linalopakana nalo ili liweze kutamkwa. Kwa mujibu

wa Anderson (2010), kiangami ni kipashio cha lugha ambacho kinategemea neno lingine kimatamshi. Viangami pia huambishwa kwa maneno.

Tatizo linalochunguzwa na Makala Hii: Sheria zinazoongoza Uambishaji wa Viangami

Sheria zinazotumika kuambisha viangami katika lugha ya Kiswahili si dhahiri. Hata kama utafiti wa viangami umefanywa katika lugha zingine ulimwenguni, kuna haja ya utafiti huu kufanywa katika lugha ya Kiswahili. Muundo wa lugha ya Kiswahili unatofautiana na ule wa lugha zingine zilizofanyiwa utafiti kama vile, lugha ya Kiingereza, Kiarabu, Degema, Kichina, Kiitaliano na hata lugha ya Yoruba. Kulingana na Spencer na Luis (2012), ni vigumu kuthibitisha sura ya viangami vya lugha moja kwa kusoma tafiti ambazo tayari zimefanywa na wataalamu wengine katika lugha zingine. Sheria na utaratibu wa kuunda viangami hutofautiana kutoka lugha moja hadi nyingine. Hivyo basi kuna haja ya viangami vya Kiswahili kufanyiwa utafiti kwa kuzingatia sheria za kisarufi za lugha ya Kiswahili. Uambishaji wa viangami katika lugha ya Kiswahili unaonekana kufuata sheria fulani. Kwa mfano, kuna vile viangami vinavyotangulia neno kuu kama vile *bimkubwa*, *bamdogo*, *mamkwe* na *bamkwe* na pia kuna vile viangami vinavyoambishwa baada ya neno kuu kama vile *mjombake*, *shangaziye*, *shogake* na *babake*. Sehemu inayofuata inahusika na nadharia iliyotumika kuchanganua data katika makala hii.

MISINGI YANADHARIA

Makala haya yaliongozwa na nadharia Boreshaji ambayo kwa jina jingine ni nadharia ya Umbo Upeo (UU). Nadharia hii ilipendekezwa na Prince na Smolensky (1993). Kwa mujibu wa Polyglossia (2013), nadharia hii hutumika kusuluhisha matatizo ya kifonolojia na pia kuelezea tofauti zinazopatikana katika lugha zote. Polyglossia

anasisitiza kwamba, badala ya kuunda sheria mpya za kiisimu kila wakati, ni heri sifa bia za lugha zitumiwe kama miundo rasmi. Kulingana na nadharia ya Umbo Upeo, kila lugha ya binadamu inaweza kuchukua umboghafi lolote lile kwani hakuna ukomo katika kupokea maumboghafi. Sarufi ya lugha husika ndiyo huamua mpangilio unaokubalika kama umbo tokeo.

Nadharia ya UU inayo misingi mitatu. Misingi wa kwanza ni ZALI (zalishi). ZALI huchukua ujumbe na kuunda orodha ya matokeo yanayowezekana. Nayo MASHA-ZU (Mashartizuizi) inatoa mwelekezo kwa muundo unaotoa masharti yanayodhibiti na kutumia sheria. TATHI (Tathmini)

- **Kilele** Kila silabi iwe na kilele/kiini.
- **H-KODA** Silabi haifai kuishia kwa koda.
- ***II:** Irabu mbili hazifai kufuatana.
- ***KKKB:** Hakuna mfuatano wa konsonanti tatu halisi.
- ***\$NI:** Nazali iliyo na sifa za usilabi haiwezi kufuatwa nairabu.
- **KYI:** Ni sawa kwa konsonanti kufuatwa na kiyeyusho kisha irabu.
- ***KYK:** Kiyeyusho hakiwezi kutokea katikati ya konsonanti mbili.
- ***NmIjn+K:** Kiambishi kinachoanza kwa nazali ya midomo nairabu ya juu nyuma hakiwezi kufuatwa nakonsonanti halisi.
- ***Yk:** Hakuna mfuatano wa kiyeyusho na konsonantihalisi.

Katika maelezo yake Kager (2004), mashartizuizi ya uadilifu yanahitaji maumbotokeo yahifadhi sifa za kimsingi za misamiati husika. Kulingana na mashartizuizi ya uadilifu, maumbotokeo yanafaa kuwa yafanana na maumboghafi.

Mashartizuizi ya uadilifu yanatilia mkazo matamshi ya umbotokeo. Mashartizuizi ya uadilifu huwa na jukumu la kuhifadhi sifa za kimsingi za msamiati. Miongoni mwa mashartizuizi yaliyotumika katika utafiti huu ni kama yafuatayo:

FIKI-UKO: Huu ni ufupisho wa Fikia Ukomo. Sharti hili huwekukomowa kiwango cha udhahania kati ya umboghafi naumbotokeo. Kulingana na shartizuizi hili, kila kipande sauticha umboghafi kinahitajika kijitokeze katika umbotokeo. Shartizuizi la FIKI-UKO linazuia udondoshaji wa kipande sauti chochote kile kilicho katika umboghafi.

TEGE: Shartizuizi hili huweka ukomo wa kiwango cha udhahaniakati ya umboghafi na umbotokeo. Kulingana na TEGE, kilakitamkwa katika umbotokeo kinafaa kuwa katika umboghafi.

nayo inachagua kundi linalofaa la uboreshaji kwa mujibu wa vidhibiti vilivyowekwa.

Nadharia ya UU ina mashartizuizi ya uziada na mashartizuizi ya uadilifu (Kager, 2004). Kila aina ya mashartizuizi hutathmini kipengele mahususi cha umbotokeo. Kulingana na mashartizuizi ya uziada, baadhi ya sarufi huhitaji kufanya mabadiliko fulani kwenye maumboghafi ili maumbotokeo yakubalike kwa wasemaji wazawa wa lugha husika. Familia ya mashartizuizi ya uziada hulifanya umbo linalohusika lifikie kilele cha ukubalifu kwa jamii husika. Ifuatayo ni mifano ya mashartizuizi ya uziada

SHABI-JI: SHABI ni ufupisho wa neno shahibihiana. Sharti linahusiana na matamshi. SHABI-JI huziamabadiliko katika utamkaji wa umboghafi na umbotokeo.

SHABI-SI: Kulinga na sharti hili, ni lazima kuwe na mfanano katikasifa za vipande sauti vya umboghafi na umbotokeo.

PATANA: Sharti hili lina maana ya kukubaliana na masharti. Kwa mujibu wa sharti hili, ikiwa kiambishi awali kinaanza kwa konsonanti ambayo ni hafifu, basi mzizi lazima uwe na konsonanti ghuna.

Aina zote mbili za mashartizuizi zinahusu maumbotokeo. Nadharia hii ya Umbo Upeo haina mashartizuizi ambayo yanahusiana na umboghafi.

DATA

Data ya utafiti ilikusanywa kutoka maktabani. Mtafiti alisoma na kuchambua vitabu na maandishi ya lugha ya Kiswahili yaliyokuwa na matumizi ya viangami ili aweze kufanya utafiti wake moja kwa

moja. Uteuzi wa kimaksudi katika utafiti huu ulimsaidia mtafiti kupata sampuli ya utafiti huu. Data iliteuliwa kutoka kwa machapisho katika lugha ya Kiswahili. Baadhi ya vitabu vilivyoteuliwa ni pamoja na,

- *Sarufi Kuntu ya Kiswahili Sanifu*
- *Upeo wa Sarufi: Kwa Shule za Upili*
- *Uundaji wa Nomino katika Kiswahili*

- *Utenzi wa Uhuru*
- *Riwaya ya Chozi la Heri*

Mtafiti alifanya utafiti wake kwa kuangalia viwango tofauti vya sampuli yake. Baadhi ya mifano ya viangami vya lugha ya Kiswahili iliyopatikana ni kama vile

1. Neno Kuu	Kiangami	Neno Lילוambishwa
bwana	(wake) -ke-	bwanake
umeleta	(nini) -ni-	umeletani?
kaka	(yangu) -ngu-	kakangu
mwenzi	(wako) -o-	mwenzio
wana	(wako) -o-	wanao
mke	(wako) -o-	mkeo
na	(wao) -o-	nao
wana	(wetu) -tu-	wanetu
mama	(yako) -ko-	mamako
dada	(yake) -ke-	dadake
wana	(wake) -we-	wanawe

Uchanganuzi katika utafiti huu ulihusu kuweka wazi data iliyokuwa imekusanywa kwa msingi wa nadharia ya Umbo Upeo. Data iliyokusanywa ilichanganuliwa kwa njia ya maelezo kulingana na malengo ya utafiti huu ambayo ni kuchanganua viangami vya lugha ya Kiswahili kimofosintaksia. Kwa maelezo, mtafiti aliweka wazi sheria zilizozingatiwa katika kuambisha viangami vya lugha ya Kiswahili. Mtafiti alieleza sheria na utaratibu unaofuatwa katika uundaji wa viangami vya Kiswahili. Data iliyokusanywa na kuchanganuliwa iliwasilishwa kwa njia ya maelezo. Mtafiti alieleza kwa muktasari matokeo ya utafiti

huu. Matokeo hayo yalielezwa na kufasiriwa kwa maelezo ya kinathari, majedwali na michoro.

MAUMBO YA VIANGAMI VYA KISWAHILI

Viangami vya lugha ya Kiswahili huchukua maumbo mbalimbali. Hii ina maana kuwa kipashio hiki hudhihirisha sura tofauti tofauti kinapotenganishwa katika neno. Maumbo ya viangami huweza kuwa na sauti moja, mbili au hata zaidi kutegemea dhana inayowakilishwa. Tazama mfano huu:

2. Neno Kuu	Kiangami	Neno lililoambishwa
Mke	-o- (sauti moja)	mkeo
Mke	-we- (sauti mbili)	mkewe
Mama	-ngu- (sauti tatu)	mamangu

Viangami vya lugha ya Kiswahili huchukua umbo la silabi huru. Hii ina maana kuwa viangami ni

tamko na huishia kwa irabu ili viweze kutamkika. Kimatamshi, kiangami hakitegemei vipashio vingine katika neno kuu. Tazama mfano,

3. Neno Kuu	Kiangami	Neno lililoambishwa	Matamshi
Mke	-o- (sauti moja)	mkeo	m-ke-o
Mke	-we- (sauti mbili)	mkewe	m-ke-we
Mama	-ngu- (sauti tatu)	mamangu	ma-ma-ngu

Viangami vingi katika lugha ya Kiswahili vimeundwa kwa konsonanti moja na irabu moja zikifuatana. Hata hivyo kuna baadhi ya viangami ambavyo vimeundwa kwa konsonanti mbili zikifuatwa na irabu na pia irabu moja. Tazama mifano:

4. Neno kuu	Kiangami	Neno Lenye Kiangami
Sifa	-ze- (zake)	sifaze
Na	-nyi- (nyinyi)	nanyi
Na	-si- (sisi)	nasi
Na	-ye- (yeye)	naye
Na	-we- (wewe)	nawe
Kwa	-vyo- (hivyo)	kwavyo
Kwa	-cho- (hicho)	kwacho
Wala	-ni- (nini)	walani?
Sura	-yo- (yako)	surayo
Mama	-ye- (yake)	mamaye
Si	-ye- (yeye)	siye
Na	-mi- (mimi)	nami
Kwa	-vyo- (hivyo)	kwavyo
kaka	-ngu- (yangu)	kakangu
Si	-o- (wao)	Sio
Na	-mi- (mimi)	Nami
Na	-o- (wao)	Nao

Ili umbo fulani la kiangami likubalike katika lugha ya Kiswahili, kuna masharti ambayo huzingatiwa. Kwa mujibu wa nadharia ya Umbo Upeo, haya ni mashartizuizi ambayo huongoza mwanaisimu kujua ni umbo lipi linalokubalika na lisilokubalika katika lugha husika. Kwa mujibu wa Kager (1999),

mashartizuizi huelekeza wanahisimu kupata umbo sahihi katika lugha husika. Wakati mwingine, mabadiliko hufanyika kwenye umboghafi ili umbotokeo likubalike katika lugha husika. Tazama mfano huu:

5. Neno Kuu	Kiangami	Neno lililoambishwa
(a) Sifa	-ze- (zake)	sifaze
(b) Sifa	-ke- (zake)	sifake*
(c) Binti	-ye- (yake)	bintiye
(d) Binti	-ke- (yake)	bintike*

Kwa mujibu wa mfano huu, kuna uambishaji unaokubalika ila kuna uambishaji mwingine ambao haukubaliki katika lugha ya Kiswahili. Katika lugha ya Kiswahili, mfano a na c ni sahihi. Lakini mfano b na d si sahihi. Mifano yote imeundwa kwa konsonanti ikifuatwa na irabu. Ni wazi kuwa maneno yote yanazingatia sheria fulani.

Ili kupata kiangami kinachokubalika na wazawa wa lugha ya Kiswahili, kunayo mashartizuizi yanayofuatwa. Mashartizuizi haya yanapofuatwa kwa ukamilifu, basi kiangami kinachopatikana huweza kukubalika katika sarufi ya Kiswahili. Kulingana na nadharia ya Umbo Upeo, mashartizuizi yanayotambuliwa huwa ni ya aina mbili. Kunayo mashartizuizi ya uadilifu na mashartizuizi ya uziada.

Kwanza, kuna viangami vya irabu moja. Hivi ni viangami ambavyo vimeundwa kwa sauti moja na ambayo huwa ni irabu kama vile irabu –o-. Sauti

zingine katika neno husika zinadondoshwa na hivyo kubakia irabu moja pekee. Baadhi ya mifano ya viangami vya irabu moja ni kama vile:

6. Neno Kuu		Kiangami	=	Neno lililoambishwa
(a) Wana	+	-o- (wako)	=	wanao
(b) Mke	+	-o- (wao)	=	mkeo
(c) Mwenzi	+	-o- (wao)	=	mwenzao
(d) Bibi	+	-e- (yake)	=	bibie (ushairi)

Ni vigumu kupata kiangami cha lugha ya Kiswahili cha konsonanti moja peke yake kwani viangami vya lugha ya Kiswahili vinatamkika, pia viangami vya lugha ya Kiswahili huwa na muundo wa silabi wazi.

Hii ni kinyume na maumbo ya viambishi katika lugha ya Kiswahili kwani kunavyo viambishi vya konsonanti moja. Jedwali lifuatalo linaonyesha ukiukaji wa mashartizuizi katika neno *wanao*.

Jedwali 1: Ukiukwaji wa Mashartizuizi ya ‘wanao’

/wana+wako/	H-KODA	*II	*KKKn	FIKI-UKO
1. wa.na.o				*
2. wa.na.k				*
3. wa.na.a.o		*		
4. wa.na.wk	*!			

Kulingana na *Jedwali1*, umbo *wanao*, ndilo linaloibuka mshindi. Hata kama umbo la mshindani *wanao*, ndilo umbo linalokuwa umbo upeo, limevunja sharti moja ambalo ni FIKI-UKO.

umbo la silabi moja ambayo imeundwa kwa zaidi ya sauti moja. Sauti hizi huwa ni konsonanti moja ikifuatwa na irabu moja na pia kuna viangami ambavyo huchukua muundo wa konsonanti mbili mwambatano zikifuatwa na irabu moja. Ifuatayo ni baadhi ya mifano ya viangami vya silabi moja.

Pili, kuna viangami vya konsonanti ikifuatwa na irabu. Hivi ni vile viangami ambavyo vimechukua

7. Neno kuu		Kiangami	=	Umbotokeo
(a) Wana	+	-tu-(wetu)	=	Wanetu
(b) Mama	+	-ko-(yako)	=	Mamako
(c) Dada	+	-ke-(yake)	=	Dadake
(d) Mama	+	-ngu-(yangu)	=	Mamangu

Kulingana na mifano hii, viangami huchukua muundo wa silabi moja ambayo ni silabi wazi.

Konsonanti moja au mbili hufuatwa na irabu na kuunda kiangami. Tazama jedwali lifuatalo

Jedwali 2: Ukiukwaji wa Mashartizuizi ya Hatimaye

/hatima+yake/	Kilele	H-KODA	*II	*YK	FIKI-UKO
(a) ha.ti.ma.ye					*
(b) ha.ti.ma.yk	*!	*		*	*
(c) ha.ti.ma.e			*!		*

Katika *Jedwali2*, mshindani (a) ndiye mshindi. Hajavunja mashartizuizi muhimu yaliyotumika. Sharti alilovunja linavumilika katika lugha ya Kiswahili. Mshindani (b) anavunja masharti matatu

muhimu. Kwanza, amevunja sharti la Kilele kwani kiangami chake ambacho ni silabi ya mwisho hakina kilele. Kiangami hicho pia hakina koda na mwisho ni kuwa mshindani huyu anavunja sharti la

*YK kwani sauti /y/ ambayo ni kiyeyusho imefuatwa na sauti /k/ ambayo ni konsonanti halisi.

Tatu, kuna viangami vya Silabi mbili. Viangami hivi huweza kuchukua silabi mbili kutoka kwa neno

linalofupishwa. Viangami vya silabi mbili huchukua sehemu kubwa ya neno hivi kwamba, silabi zinazodondoshwa kutoka kwa neno husika ndizo chache ikilinganishwa na zile zinazotumika kama kiangami.

8. Neno kuu		kiangami		umbotokeo
(a) Cha	+	-jio- (jioni)	=	chajio
(b) Cha (chakula)	+	-mcha- (mchana)	=	chamcha

Mifano hii inadhihirisha kuwa, viangami vya silabi mbili huweza kuambishwa mwanzoni neno kuu. Katika manenomchana na jioni, silabi moja tu

ndiyo inayodondoshwa. Hii ni silabi ya mwisho. Nayo sehemu kubwa ya neno inayobaki ndiyo inatumika kuunda kiangami.

Jedwali 3: Ukiukwaji wa Masharti-Zuizi wa chamcha

/Cha+mchana/(chakula cha mchana)	H-KODA	SHABI-SI	FIKI-UKO
(a) cha.m.cha			*
(b) cha.m	*!	*	*
(c) cha.na			*!

Kulingana na Jedwali3, neno *chamcha* ndilo umbotokeo ukilinganisha na maumbo hayo mengine. Kando na kuonekana kuwa linazingatia sheria zote zilizotumika, neno hili pia limeweza kukubalika na wanajamii na ndilo hutumika. Mshindani wa pili *cham* na wa tatu *chana* wameshindwa katika ushindani huu. Hata kama maneno haya mawili yamefupishwa, yanaonekana kuvunja masharti yasiyoweza kuvumilika.

Uainishaji wa Viangami kwa Kuzingatia Nafasi Vinamotokea

Kwanza tunashughulikia uainishaji wa viangamikwa kuzingatia nafasi vinamotokea. Kwa kuzingatia kigezo hiki, kipengele muhimu katika shughuli hii ya uainishaji ni neno kuu. Hili ni neno kamili ambalo ndilo huambishwa kiangami. Kulingana na utafiti huu, viangami huweza kupatikana kabla ya neno kamili au baada ya neno.

Katika lugha ya Kiswahili, viangami vinavyojitokeza kabla ya neno kuu ni vichache ikilinganishwa na viangami vinavyopatikana baada ya neno kuu. Maneno mawili yanapofuatana na yanawakilisha dhana fulani, kuna uwezekano mkubwa wa neno la pili kufupishwa. Hata hivyo, kunayo maneno machache yanayotokea mwanzoni na huishia kufupishwa. Hivyo basi tunazo aina mbili kuu za viangami kwa kuzingatia kigezo cha nafasi vinamotokea, viangami awali na viangami tamati.

ViangamiAwali

Hivi ni viangami ambavyo hupatikana kabla ya neno kuu, yaani mwanzoni mwa neno. Kwa mfano katika lugha ya Kiswahili kuna *twenzetu*. Kitenzi 'twende' kimefuatana na kimilikishi 'zetu'. Hivyo, kitenzi kimefupishwa na kuwa *twen*. Huu ni mfano wa kiangami awali. Mifano mingine ni kama vile,

9. Neno lenye Kiangami		Nenokuu		Umbotokeo
(a) Mama	+	nitilie	=	Mantilie
(b) Mama	+	mdogo	=	Mamdogo
(c) Mama	+	mkwe	=	Mamkwe
(d) Mama	+	vyaa	=	Mavyaa
(e) Baba	+	mdogo	=	Bamdogo
(f) Baba	+	mkubwa	=	Bamkubwa
(g) Baba	+	mkwe	=	Bamkwe

Katika mfano 9maneno mama na baba ndiyo yanayofupishwa na kisha kuambishwa kwa neno la pili ambalo ndilo neno kuu. Neno la kwanza linafupishwa na hivyo kuwa viangami awali. Baadhi ya mifano ya viangami awali inatokana na nomino za kinasaba. Nomino kama vile mama, baba, na bibi zinapofuatwa na kivumishi, nomino hizi hufupishwa na kuwa viangami.

Jedwali 4 lifuatalo linaonyesha namna viangami awali vinatokea katika maneno ya Kiswahili. Hapa, neno ‘bimdogo’ limetumika kuonyesha jinsi lilivyoweza kuibuka na kushinda maumbo mengine yaliyokuwapo. Mashartizuizi yaliyoyotumika yakiwa ni pamoja na FIKI-UKO na SHABI. FIKI-UKO huweka ukomo wa kiwango cha udhahania

baina ya umboghafi na maumbotokeo. FIKI-UKO huzuia udondoshaji wa kitamkwa chochote kilichokuwa katika umboghafi. Kulingana na sharti hili, ni lazima umbotokeo lifikie ukomo wa kukubalika.

SHABI ina seti ndogo tatu za mashartizuizi. Kwanza kuna SHABI-(SI) ambalo huzuia mabadiliko ya sifa na hivyo kuhakikisha kuwa kuna mshabaha wa sifa za vitamkwa baina ya maumboghafi na maumbotokeo. SHABI- (JI) huzuia mabadiliko ya jinsi ya matamshi baina ya maumboghafi na maumbotokeo. Mwisho, kuna SHABI- (PA). Hili ni shartizuizi linalozuia mabadiliko ya mahali pa matamshi baina ya maumboghafi na maumbotokeo

Jedwali 4: Ukiukwaji wa Mashartizuizi ya ‘Bibi mdogo’

/Binti+mdogo/	H-KODA	*II	SHABI	FIKI-UKO	TEGE
(a) bi-m-do-go				*	
(b) bi-m-doo		*	*	*	
(c) bi-nti-go			*		*
(d) bi-m-dog	*		*	*	

Kulingana na *Jedwali 4*, neno *bibi* linapofuatana na neno *mdogo* katika sentensi, neno la kwanza *bibi* ndilo linalofupishwa na kunakuwa na kiangami –*bi*-. Neno *mdogo* linakuwa ndilo neno kuu linaloambishwa kiangami. Miundo hiyo mingine haikubaliki katika Kiswahili sanifu na pia kwa wazungumzaji wa lugha ya Kiswahili. Mshindani (a) amekiuka sharti moja pekee la FIKI-UKO. Sharti hili linavumilika na hivyo basi anaibuka mshindi. Mshindani (b) amekiuka masharti matatu. Amekiuka sharti muhimu la II, kwani irabu mbili zimefuatana. Pia amekiuka sharti la SHABI pamoja na lile la FIKI-UKO. Mshindani (c) amekiuka sharti la TEGE kwani kuna sauti *t* ambayo haiko kwenye

umboghafi. Mshindani (d) naye amekiuka sharti muhimu la H-KODA kwani silabi yake ya mwisho inaishia na konsonanti.

Viangami Tamati

Hivi ni viangami ambavyo hupatikana baada ya neno kuu. Matokeo ya utafiti yamedhihirisha kuwa viangami hivi ni vingi. Katika viangami awali, neno la kwanza ndilo neno kuu. Neno kuu linabakia likiwa zima lakini neno linalofuata linafupishwa na hivyo kupata viangami tamati. Baadhi ya mifano ni kama vile:

10. Neno kuu	Kiangami	Neno lenye kiangami
(a) Sura	+ -yo-	(yako) = surayo
(b) Sifa	+ -ze-	(zake) = sifaze
(c) Na	+ -nyi	(nyinyi) = nanyi
(d) Na	+ -si-	(sisi) = nasi
(e) Na	+ -ye-	(yeye) = naye
(f) Na	+ -we-	(wewe) = nawe

Viangami tamati vinaweza kuwa vya aina mbalimbali. Vinawakilisha dhana mbalimbali za kisarufi kama vile vimilikishi, vionyeshi, viulizi na

hata viangami vya nafsi. Neno kuu pia linaweza kuwa la aina yoyote ile. Linaweza kuwa nomino, kiwakilishi, kihusishi, kitenzi na pia kivumishi.

Viangami tamati ni vingi na vinawakilisha dhana nyingi ikilinganishwa na viangami awali. Matokeo ya utafiti huu yanadhihirisha kuwa kuna viangami awali na viangami tamati.

Uainishaji wa Viangami Kiuamilifu

Viangami vya lugha ya Kiswahili huwasilisha maana mbalimbali za kisarufi. Katika sehemu hii, viangami vinaainishwa kwa kuzingatia utendakazi wake wa kisarufi katika fungu. Viangami huwasilisha dhana kama vile, kumilikisha, nafsi, kuashiria na pia kuulizia.

Viangami Vimilikishi

Hivi ni viangami vinavyoashiria umiliki, yaani ile hali ya kuwa na kitu, hali au jambo. Viangami hivi vinapatikana baada ya nomino kama vile nomino ya kawaida kufuatwa na kivumishi kimilikishi. Kimilikishi kinafupishwa na kisha kinaambishwa kwenye neno kuu kama kiangami. Viangami vimilikishi vinatokana na vimilikishi –angu, -ake, -ako na kadhalika. Ifuatayo ni baadhi ya mifano ya viangami vinavyotokana na vimilikishi:

11. Nenokuu	Kiangami	Neno lenye kiangami
(a) Wana	+ wangu	= wanangu
(b) Mama	+ yake	= mamaye
(c) Mama	+ yako	= mamako
(d) Sifa	+ zake	= sifaze
(e) Sifa	+ zako	= zifazo
(f) Kaka	+ yao	= kakao
(g) Kaka	+ yake	= kakaye
(h) Kaka	+ yako	= kakako
(i) Wenzi	+ wenu	= wenzenu
(j) Wana	+ wetu	= wanetu

Kulingana na mifano hii ya 6c, neno kuu ni nomino. Neno kuu huweza kuwa nomino za aina mbalimbali ambazo zinafuatwa na kimilikishi. Hata hivyo, si lazima kila wakati nomino inapofuatwa na kimilikishi kupatikane kiangami. Kuna baadhi ya

maneno yanakataa ufupisho huu na hayakubaliki katika Kiswahili. Jedwali lifuatalo linaonyesha kuwa kuna baadhi ya viangami vimilikishi vinavyokubali kuambishwa kwa nomino fulani lakini katika nomino zingine haviwezi kuambishwa.

Jedwali 5: Viangami Vimilikishi

-angu	-etu	-ako	-enu	-ake	-ao
mamangu	mametu	mamako	-	mamake	mamao
dadangu	dadetu	dadako	-	dadake	dadao
kakangu	-	kakako	-	kakake	kakao
mwenzangu	mwenzetu	mwenzako	mwenzenu	mwenzake	mwenzao

Kulingana na *Jedwali 5*, kuna maneno ambayo yanakubali kuambishwa viangami vyote sita vya nafsi. Mfano mwafaka ni neno ‘mwenzi’ ambalo limeweza kuambishwa viangami vyote vya kumiliki katika nafsi zote tatu, umoja na wingi. Neno kama vile ‘kaka’ linakubali tu baadhi ya umiliki. Neno hili limekataa uambishi kama vile, *kaketu** na *kakenu**. Ingawa maneno yote mawili yanaonekana kuzingatia masharti ya Kiswahili, mipangilio yake haitumiki katika lugha ya Kiswahili.

Viangami vya Nafsi

Hivi ni viangami vinavyopatikana baada ya viwakilishi vya nafsi kufupishwa na kisha kuambatishwa kwa neno lililo kamili kama vile kitenzi, kiunganishi na pia kihusishi. Katika lugha ya Kiswahili kuna nafsi tatu. Nafsi ya kwanza ni ‘mimi’ katika umoja na ‘sisi’ katika wingi. Nafsi ya pili ‘wewe’ na ‘nyinyi’ nayo nafsi ya tatu ni ‘yeye’ na ‘wao’. Ifuatayo ni mifano ya viangami nafsi.

12. Nenokuu		Kiangami		Neno lenye kiangami
(a) Si	+	-ye- (yeye)	=	Siye
(b) Si	+	-o- (wao)	=	Sio
(c) Si	+	-nyi- (nyinyi)	=	Sinyi
(d) Na	+	-mi- (mimi)	=	Nami
(e) Na	+	-we- (wewe)	=	Nawe
(f) Na	+	-ye- (yeye)	=	Naye
(g) Na	+	-si- (sisi)	=	Nasi
(h) Na	+	-o- (wao)	=	Nao

Kulingana na mifano katika 6d, si maneno yote yanayoweza kuambishwa viangami nafsi. Baadhi ya maneno yaliyotumika ni vitenzi vishirikishi na pia viunganishi. Kuna baadhi ya maneno ambayo

yanakubali kuambishwa kiangami katika hali ya kuyakinisha lakini unapokanusha kiangami hakikubaliki. Kwa mfano:

13. Kuyakinisha		Kukanusha
(a) nao		sio (wao)
(b) nawe		siwe (wewe)
(c) naye		siye (yeye)
(d) nami		simi * (mimi)
(e) nasi		sisi *! (sisi)

Kulingana na *mfano13*, viangami vinakubali kuambishwa katika hali yakinishi na pia katika hali ya ukanushi. Katika d, kiangami kinaambishwa katika hali yakinishi na pia hali ya kukanusha. Lakini katika hali ya kukanusha, neno *simi* halitumiki sana. Hatimaye katika 13 hali ya ukanushi haitumiki.

Hivi ni viangami aina ya viashiria vinavyopatikana baada ya neno. Kiashiria hufupishwa na kuunganishwa na neno lingine lililokamilika kimaana. Viashiria vinaainishwa mara tatu. Kuna vile vya ujirani, viashiria vya mbali kidogo na viashiria vya mbali. Ifuatayo ni baadhi ya mifano ya viangami viashiria.

Viangami Viashiria

14. Nenokuu		kiangami		Neno lenye kiangami
(a) Na	+	hicho	=	Nacho
(b) Na	+	huko	=	Nako
(c) Na	+	hiyo	=	Nayo
(d) Na	+	hilo	=	Nalo
(e) Na	+	hapo	=	Napo
(f) Kwa	+	hivyo	=	Kwavyo
(g) Kwa	+	hicho	=	Kwacho
(h) Kwa	+	hilo	=	Kwalo

Baadhi ya mifano katika aina hii ya viangami inatokana na viashiria vya mbali kidogo. Viashiria vya ujirani wa mbali karibu na vya mbali zaidi havitumiki kama viangami.

Viangami Viulizi

Hivi ni viangami vinavyopatikana baada ya neno ambalo ni kiulizi kufupishwa na kisha kuambatishwa na neno lingine kamili. Neno kamili laweza kuwa kitenzi au hata kihusishi. Neno linalopatikana hufanya kazi ya kuulizia swali. Baadhi ya mifano ya viangami viulizi ni kama vile:

15. Neno kuu		Kiangami	=	Umbokeo
(a) Kwa	+	-ni- (nini)	=	kwani?
(b) Wanitaka	+	-ni- (nini)	=	wanitakiani?
(c) Wala	+	-ni- (nini)	=	walani?
(d) Utakula	+	-ni- (nini)	=	utakulani?
(e) Twende	+	-pi- (wapi)	=	twendapi?
(f) Alisema	+	-ni- (nini)	=	alisemani?

Baadhi ya mifano inadhihirisha kuwa kiangami –nindicho kinatumika sana kuwakilisha viulizi. Katika lugha ya Kiswahili, viulizi ni vya aina nyingi ila si vyote vilivyo na uwezo wa kufupishwa na kuwa viangami. Katika utafiti huu kuna viulizi ambavyo havikuweza kuvunjwa kwa mfano ‘ngapi’ na ‘gani’.

HITIMISHO

Makala haya yanabainisha kuwa viangami huweza kuainishwa kwa kuzingatia vigezo viwili. Kigezo cha uamilifu na pia uainishaji wa viangami hulingana na nafasi vinavyochukua. Hivyo basi kuna mfanano mkubwa kati ya viangami na viambishi katika lugha ya Kiswahili.

Kwa mujibu wa makala haya, viangami ni vipashio muhimu katika lugha ya Kiswahili. Sifa zake hufanana na pia kutofautiana na zile za vipashio vingine vya kisarufi kwa kiasi fulani. Ni wazi kuwa kiangami ni kiungo cha kisarufi kinachoweza kuambatishwa kwa vipashio vingine vya kisarufi. Kama tulivyoona katika makala, viangami huweza kuambishwa mwanzoni mwa neno au pia baada ya neno lililokamilika.

MAREJELEO

Alotaiby, F., Foda, S. and Alkharashi, I. (2010). *Clitics in Arabic Language: A Statistical Study*. Saudi Arabia: King Saud University.

Anderson, S.T. (2010) *Clitics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kager, R. (1999). *Optimality Theory*. Cambridge. Cambridge University Press.

Mgullu, R. (2001). *Mtala wa Isimu: Fonetiki, Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn.

Polyglossia (2013). *Multilingualism: Language Policy*. Georgetown University Press.

Prince, A. and Smolensky, P. (1993). *Optimality Theory: Constraints Interaction in Generative Grammar*. Rutgers Center for Cognitive Science: Rutgers University.

Spencer, A. and Luis, A. (2012). *Clitics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.